

УДК 378.14

Дика Наталія Михайлівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови

Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

n.dyka@kubg.edu.ua

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ ГРАМАТИЧНИХ ПОНЯТЬ УЧНЯМИ 8—9 КЛАСІВ

Анотація. У статті висвітлено особливості засвоєння граматичних понять учнями 8—9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. На часі є створення нових підходів до вивчення граматичних понять в учнів загальноосвітніх навчальних закладів у процесі вивчення граматики. Ефективна організація навчання синтаксису у сучасній школі зумовлена врахуванням особливостей типології, структури, планування, підготовки, побудови та організації сучасного уроку української мови, а також тенденції його розвитку. Виокремлено та обґрунтовано етапи процесу засвоєння граматичних понять у сучасній лінгводидактиці. Репрезентовано систему вправ, спрямовану на засвоєння граматичних понять учнями основної школи під час вивчення синтаксису.

Ключові слова: граматика; морфологія; синтаксис; граматичні поняття; лінгвістичне поняття; мовна система.

Постановка проблеми. Вивчення граматичних понять з морфології та синтаксису є складним і поступовим процесом, який потребує врахування системного характеру мови, особливостей лексико-граматичних класів частин мови, їхніх диференційних ознак і розуміння специфіки синтаксичних конструктів як засобу ефективної комунікації.

Розгляд національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012—2021 роки, яка зумовлена необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти, вирішення стратегічних завдань, що стоять перед національною системою освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, інтеграцію її в європейський і світовий освітній простір на сучасному етапі розвитку національної освіти є актуальним [6]. На часі є створення нових підходів до вивчення граматичних понять в учнів загальноосвітніх навчальних закладів у процесі вивчення граматики, що максимально відповідатиме психолого-лінгвістичним закономірностям їхнього розвитку.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження сутності лінгвістичного поняття як основи граматичної будови мови здійснювали В. Бабайцева, О. Бондарко,

Б. Головін, Т. Гоголіна, О. Есперсен, О. Пешковський, А. Рубаєва, Ф. Фортунатов, Ф. Уракова, Л. Щерба та ін., праці яких висвітлюють систему сучасних концепцій на процес формування лінгвістичної термінології в учнів ЗНЗ.

Окремі аспекти вивчення граматичних понять розробляли вчені-методисти О. Біляєв, О. Горошкіна, С. Караман, М. Львов, Л. Мацько, С. Омельчук, М. Пентилюк, М. Плющ, М. Тищенко, М. Шкільник.

Грамматичну систему української мови становлять ряд лінгвістичних понять. Дослідження сутності лінгвістичного поняття як основи граматичної будови мови у світовій практиці здійснювали В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Головін, О. Есперсен, С. Кацнельсон, О. Пешковський, Ф. Фортунатов, Л. Щерба. Вивчення граматичних одиниць в українському мовознавстві висвітлено в працях І. Вихованця, К. Городенської, В. Горпинича, А. Грищенка, А. Загнітка, М. Плющ, І. Погрібного, В. Русанівського тощо.

Метою статті є висвітлення лінгводидактичних особливостей засвоєння граматичних понять учнями 8—9 класів основної школи.

Поняття, як основна форма пізнання, узагальнено відображає предмети і явища дійсності на основі фіксації їх властивостей і відношень, слугує необхідною складовою частиною абстрактного мислення, відіграє важливу роль в процесі осягнення дійсності. Поняття не просто слугує формою відображення дійсності, а й розкриває сутнісні характеристики речей, внутрішні, корінні модифікації, що визначають властивості предметів, їх суперечливу природу [1, 87].

У нашому дослідженні важливим є розгляд граматичних структур як домінантних, оскільки: грамати́ка — це устрій, лад, структура мови, тобто система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій, способів словотворення; грамати́ка — це сукупність правил зміни слів і сполучуваності морфів у слова, слів — у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної і когнітивної (пізнавальної) функцій мови; грамати́ка — це наука, вчення про її об'єкт, розділ мовознавства, що вивчає закономірності та особливості будови і форми слів, словосполучень, речень, тексту [2, 9—10].

Граматичну будову мови складають її морфологічна і синтаксична системи, які є предметом вивчення двох розділів граматики — морфології та синтаксису.

Під граматичними поняттями слід розуміти лінгвістичні концепти як навчальні одиниці, що характеризують граматичну систему української мови.

Успішність мовного потенціалу особистості знаходиться в прямій залежності від якості формування лінгвістичних понять, що становлять систему навчання мови. На нашу думку, ігнорування лінгвістичної термінології призводить до розпорошення процесу навчання, не зведеному до чіткого формулювання і незакріпленого умовним знаком — граматичним терміном (поняттям).

Для забезпечення високого рівня засвоєння учнями лінгвістичних понять потрібно знати не тільки особливості процесу засвоєння, а й способи його здійснення. Залежно від конкретних умов і етапу навчання необхідно вибирати найбільш раціональний, методично грамотний шлях формування понять. Насамперед, засвоєні поняття будуть сприяти оволодінню умінням оперувати ними у вирішенні різноманітних завдань пізнавального і практичного характеру.

У сучасній лінгводидактиці виокремлюють такі етапи процесу засвоєння граматичних понять: спостереження на основі мовного аналізу, виділення ознак граматичного явища, первинне узагальнення; визначення поняття, що пов'язано з уведенням терміна, підведення нового поняття під найближче вже відоме учням родове поняття із вказівкою на найважливіші відмінні ознаки; подальше поглиблення поняття, тобто виділення нових, раніше не відомих ознак [5, 57].

Існують різні наукові концепції щодо особливості процесу щодо формування лінгвістичних понять школярами. Заслуговує на увагу концепція М. Шардакова, згідно з якою пропонується проводити роботу з формування лінгвістичних понять за такими етапами: організація спостереження явищ; збагачення спостережень; виділення загальних і істотних ознак досліджуваних предметів і явищ; уточнення; визначення понять; вправи з практичного застосування понять і перевірка їх засвоєння; розширення і поглиблення понять [4, 112].

На нашу думку процес засвоєння граматичних понять охоплює п'ять етапів: демонстрування учням різних мовних явищ, шляхом пошукової роботи, яка

спрямована на розпізнання нового лінгвістичного поняття поряд з раніше вивченим; спостереження та аналіз мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак поняття; порівняння — способом зіставлення і протиставлення виявлених властивостей; абстрагування способом закріплення їх у відповідних термінах; узагальнення поняття шляхом застосування терміна до інших мовних явищ.

Програмами визначено державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Унаслідок навчання морфології школярі повинні оволодівати поняттями: частина мови (самостійна/службова), граматичні ознаки або категорії (рід, відмінок, вид, стан, спосіб, дієвідміна тощо), синтаксична роль, граматична форма тощо.

Зміст програми у 8—9 класах основної школи передбачає засвоєння таких базових синтаксичних понять: словосполучення, головне і залежне слово, речення, головні члени речення (підмет і присудок), другорядні члени речення (додаток, означення, прикладка, обставина), порядок слів у реченні, просте і складне речення тощо.

Грамматика посідає центральне місце в шкільному курсі мови, її вивчення допомагає учням засвоїти граматичну будову мови (словозміну, словосполучення і речення), на яку спираються практичні мовні уміння і навички.

Сучасний підхід до формування синтаксичних понять пов'язаний з оновленим змістом лінгвістичної теорії, яка включає теоретичні відомості не лише про формальні ознаки основної комунікативної одиниці — речення, але і про його семантичну та комунікативну організацію висловлювання.

Досягнення сучасної лінгвістичної науки в сфері дослідження формальної, смислової і комунікативної організації простого речення настільки значні й не викликають суперечностей, що здатні підвищити теоретичний потенціал шкільного курсу синтаксису, ставши його надійним фундаментом.

Розгляд формальної організації простого речення є традиційним для шкільного синтаксису. Учні вчать знаходити і кваліфікувати синтаксичні зв'язки в реченні (предикативний, сурядний і підрядний), визначати способи їх вираження серед головних, однорідних, другорядних членів речення, між частинами складного

речення. Смилова та інтонаційна завершеність — провідні ознаки речення для учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Центральним у системі синтаксичних понять на термінологічному рівні є поняття предикативності — віднесеності висловлювання до дійсності, що виражається мовними засобами.

Осмислення категорії предикативності допомагає зрозуміти механізм об'єднання в акті комунікації предмета мовлення і його ознаки, є невід'ємною ознакою будь-якого речення.

Граматична теорія, що вивчається в загальноосвітній школі, повинна становити певну систему понять, які дають уявлення про саму мову й науку про неї, сприяти практичному оволодінню нею. У методичних працях (О. Біляєва, М. Пентилюк, О.Текучова, М. Шкільника) зазначається, що шкільна граматики повинна становити собою популярно викладену наукову граматику. Різниця між шкільною і науковою граматику повинна полягати не у змісті, а в обсязі матеріалу, у відборі для вивчення в школі найбільш важливого і необхідного, а також у способах його подачі учням і сфері вживання [8, 321].

Ефективність навчання граматики залежить від комплексного вивчення понять з різних розділів мовознавчої науки, а матеріал змістової лінії програми спрямований на засвоєння функції граматичних одиниць як важливої передумови формування практичних умінь і навичок учнів 8—9 класів у різних видах мовленнєвої діяльності. Не сформувавши в учнів певне системне уявлення та вміння встановлювати зв'язки між ними, знання будуть формальними й в свою чергу не сприятимуть розвитку грамотного мовлення.

Для прикладу пропонуємо зразки вправ щодо засвоєння граматичних (синтаксичних) понять учнями основної школи.

Опрацьовуючи тему *«Односкладні речення»* відповідно до п'яти етапів (зазначених вище), робота може бути спланована так:

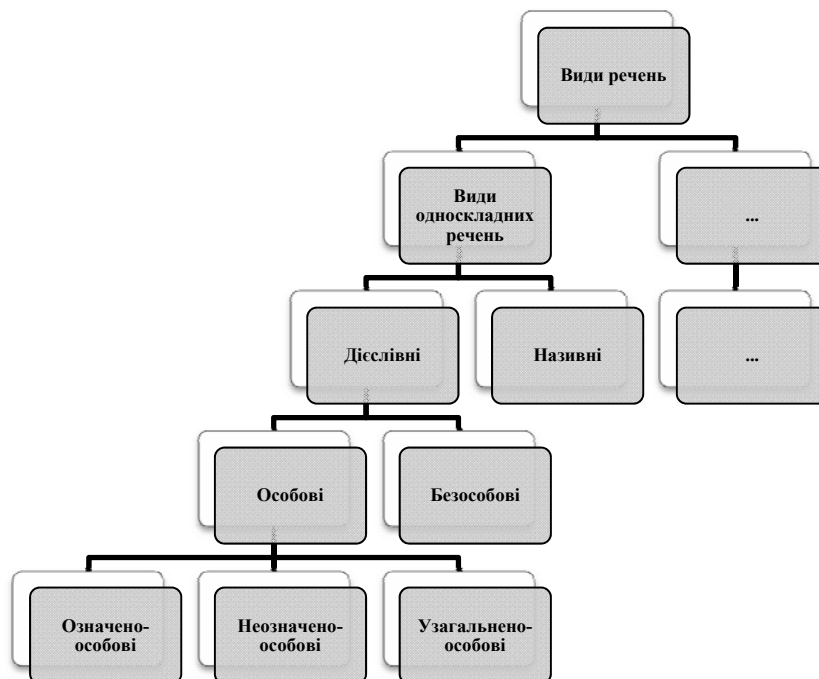
- ✓ демонстрування учням різних мовних явищ шляхом пошуково-вибіркової роботи;

Перший етап

Творче спостереження

Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, доберіть заголовок. Спишіть, виділяючи головні члени. Поміркуйте, які види речень містить в собі текст. Доповніть подану схему назвами видів тих речень, які містяться в тексті, але не представлені на схемі. Які з видів речень Вам невідомі й не проілюстровані в тексті? Відповідь обґрунтуйте.

Сиплеться й сиплеться осіннє листя. Недавно тріпотіло над головою, а тепер голосно шелестить, потривожене кроками. Уважно слухаю його мудру мову про скороминущість життя і зовсім не поспішаю згрібати в терпке вогнище: хай ще погріє землю щирим золотом, бо воно навіть на землі залишається величним. Та найбільше в осені жовтизни! Її стільки скрізь, що від неї ясніє навіть похмура днина. То листя золотиться дякою до життя, до сонця і численними дукатами лягає на землю. Обережно ступаю по шерхкій гамі осінніх кольорів, наче по своїх літах, і серцю хочеться знати, яким кольором воно колись упаде до цієї рідної землі (За В. Думанським).

- ✓ спостереження учнів над цими мовними явищами з метою встановлення їх прикметних ознак, властивостей, взаємозв'язків на основі колективного опрацювання опорної схеми;

Другий етап Робота з таблицею

Прочитайте односкладні речення. Усно визначте спосіб морфологічного вираження в них головного члена. Доповніть таблицю, вписавши у відповідні колонки номери речень, відповідно до різновиду односкладних речень та способу вираження головного члена речення.

1. Мовчать партизанські могили... Не забудемо наших героїв!
(Ю. Збанацький).
2. Люблю по дверному ходити Львову, узявши пам'ять у проводирі
(Л. Шевело).
3. О мово, наша колискова! Прийми мій радісний привіт. Навік пройшла пора
безславна... (О. Олесь)
4. Цвіти і сяй моя державна (О. Олесь).
5. Згаяного часу і конем не доженеш (Н. тв.).
6. Не женися на багатій, бо вижене з хати (Т. Шевченко).
7. Зробить калікою з калік тебе хотіли, рідна мова (М. Рильський).
8. Поділять тебе, земле, ой поділять (М. Коцюбинський).
9. Там, у столиці обіцяють їм видати шлюбне посвідчення через місяць
(Є. Гуцало.)

- ✓ порівняння — способом зіставлення і протиставлення виявлених властивостей шляхом дослідження-трансформації;

Третій етап

Творче конструювання

Трансформуйте подані односкладні речення в двоскладні. Як зміниться при цьому семантика речень. Відповідь аргументуйте. Визначте тип односкладного речення та спосіб вираження головного члена речення (за необхідності користуйтеся таблицями з попередньої вправи).

1. Люблю мандрувати по рідній країні! Куди не поїду — скрізь друзі гостинні!
2. Не веди мене до криниці, тільки весело забрини, тільки словом простим, сестрице, словом рідним мені дихни.
3. Робши добро — не кайся, робши зло — зла сподівайся.
4. Згайнуєш на жнивах хвилину — втратиш не одну зернину.
5. Висунули мене головою департаменту.

- ✓ абстрагування виявлених властивостей способом закріплення їх у відповідних термінах, застосовуючи *творче моделювання*;

Четвертий етап

Утворіть односкладні речення, які відповідали б поданим схемам, відповідно до вираження головного члена речення, таким чином, щоб вони гармонійно впліталися в канву твору на тему: «Почуття не мають імені».

Головний член односкладних речень виражається:
дієсловом першої особи однини та множини дійсного способу;
дієсловом другої особи однини та множини дійсного способу;
дієсловом наказового способу;
дієсловом 3-ої особи множини теперішнього часу;
дієсловом 3-ої особи множини майбутнього часу;
дієсловом у формі множини дійсного способу минулого часу;
дієсловом у формі 2-ої особи однини теперішнього чи майбутнього часу;
дієсловом другої особи множини;
дієсловом у формі 2-ої особи однини і множини наказового способу;
дієсловом у формі 1-ої особи множини теперішнього або майбутнього часу;
дієсловом у формі 3-ої особи множини;
дієсловом чоловічого роду минулого часу.

- ✓ узагальнення поняття шляхом застосування терміна до інших мовних явищ, яким властиві раніше встановлені ознаки — *лінгвістична творча робота*.

П'ятий етап

Випишіть із запропонованих художніх творів суцільний текст (до 170 слів).

Визначте відсоткове співвідношення односкладних і двоскладних речень, а також частотність вживання односкладних речень різних типів. Побудуйте та накресліть «Піраміду частотності вживання односкладних речень у художніх текстах»: 1 варіант (прозових), 2 варіант (поетичних). Порівняйте свої показники з товаришем по партії. Зробіть висновки.

Твори: Г. Сковорода «De libertate», В. Винниченко «Момент», Т. Шевченко «Сон», П. Куліш «Чорна рада» (або на власний вибір — поетичний/прозовий твір).

Висновки. Засвоєння граматичних понять є одним з найважливіших напрямків при вивченні морфології та синтаксису, що забезпечує засвоєння школярами

граматичної системи, неспотвореної спрощеннями. Дозволяє адекватно сприймати і інтенсивніше розширювати межі пізнання, засобами розвитку логічного та граматичного мислення школярів (здатності абстрагувати, узагальнювати, типізувати, порівнювати явища мови, зіставляючи спільне з одиничним і конкретним), а також формувати усвідомлене сприйняття власної мови і мови оточуючих, що є основою для безперервного мовного вдосконалення школярів.

Шкільна граматики представлена системою, в якій наявні всі основні ланки граматичної будови нашої мови. Граматична система базується на здатності слів змінюватися і сполучатися в речення за певними законами, що склалися в певній мові і є для неї специфічними, невід'ємними. Відтак усвідомлення граматичних понять, встановлення зв'язків між ними, єдність одиничного і загального, конкретного й абстрактного не тільки формують логічне мислення учнів, матеріалістичний світогляд, а й сприяють розвитку культури усного і писемного мовлення школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е. К. Войшвилло. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 239 с.
2. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. — К.: ВЦ «Академія», 2004. — 336 с.
3. Дика Н. М. Формування лінгвістичних понять в учнів загальноосвітніх навчальних закладів під час вивчення морфології (іменні частини мови) / Н. М. Дика // Українська мова і література в школах України. — 2014. — №10. — С. 20—25.
4. Дика Н. М., Огарь Ю. В. Засвоєння лінгвістичних понять учнями ЗНЗ під час вивчення синтаксису / Н. М. Дика, Ю. В. Огарь // Молодий вчений. — 2014. — №9. — С. 111—114.
5. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка: учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов / М. Р. Львов. — М.: Просвещение, 1988. — 240 с.
6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012—2021 роки [електронний ресурс]. — Режим доступу: (<http://www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/>)
7. Омельчук С. А. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: [монографія] / С. А. Омельчук. — К.: Генеза, 2014. — 368 с.
8. Цоуфал Л. С. Лінгвістичні засади навчання морфології в загальноосвітній школі / Л. С. Цоуфал // Філологічні студії. Науковий вісник КНУ: зб. наук. праць / за заг. ред. Ж. В. Колоїз. — Кривий Ріг, 2012. — Вип. 7, ч. 2. — С. 315—322.

Рецензент

Мацько Л. І. — д. пед. н., проф., академік НАПН України

Стаття надійшла до редакції 08.06.2015

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УСВОЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ УЧЕНИКАМИ 8—9 КЛАССОВ

Дикая Наталия Михайловна

кандидат педагогических наук, доцент кафедры украинского языка
Киевский университет имени Бориса Гринченка, г. Киев
n.dyka@kubg.edu.ua

Аннотация. В статье освещены особенности усвоения грамматических понятий учащимися 8—9 классов общеобразовательных учебных заведений. Актуальным является создание новых подходов к изучению грамматических понятий у учащихся общеобразовательных учебных заведений в процессе изучения грамматики. Эффективная организация обучения синтаксиса в школе обусловлена учетом особенностей типологии, структуры, планирования, подготовки, построения и организации современного урока украинского языка, а также тенденции его развития. Выделены и обоснованы этапы процесса усвоения грамматических понятий в современной лингводидактике. Представлено систему упражнений, направленную на усвоение грамматических понятий учащимися основной школы при изучении синтаксиса.

Ключевые слова: грамматика; морфология; синтаксис; грамматические понятия; лингвистическое понятие; языковая система.

LINGUODIDACTIC FEATURES MASTERING GRAMMAR TERMS STUDENTS 8—9 GRADES

Natalia M. Dyka

candidate of pedagogic sciences,
associate professor at the department of Ukrainian Language,
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv
n.dyka@kubg.edu.ua

Abstract. The article discusses the features of the assimilation of grammatical concepts students 8-9 classes of secondary schools. Topical is the creation of new approaches to the study of grammatical concepts at students of secondary schools in the study of grammar. Effective organization of education in the school due to the syntax into account the peculiarities of typology, structure, planning, preparation, construction and organization of the modern Ukrainian language classes, as well as development trends. Isolated and grounded stages of the process of assimilation of grammatical concepts in modern linguistics. Presented system of exercises aimed at the assimilation of grammatical concepts primary school students in the study of syntax.

Key words: grammar; morphology; syntax; grammatical concepts; linguistic concepts; language system.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Vojshvillo E. K. Concept As a form of thinking: logical and hnoseolohycheskyy analysis / E. K. Vojshvillo. — M.: Izd-vo MGU, 1989. — 239 p. (in Russian)
2. Horpynych V. O. Morphology Ukrainian language: Textbook for university students / V. O Horpynych. — K.: VTs «Akademiya», 2004. — 336 p. (in Ukrainian)
3. Dyka N. M. Formation of linguistic concepts in students of secondary schools in the study of morphology (nominal parts of speech / N. M. Dyka // Ukrayinska mova i literatura v shkolakh Ukrayiny. — 2014. — №10. — P. 20—25.(in Ukrainian)
4. Dyka N. M., Ohar Yu. V. Learning linguistic concepts students of secondary schools in the study of syntax / N. M. Dyka, Yu. V. Ohar // Molodyy vchenyy. — 2014. — №9. — P. 111—114. (in Ukrainian)
5. L'vov M. R. Dictionary on methods of russian language / M. R. L'vov. — M. : Prosveshhenie, 1988. — 240 p. (in Russian)
6. National Strategy for the Development of Education in Ukraine in 2012—2021 [electronic resource]. — Access: (<http://www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/>) (in Ukrainian)
7. Omelchuk S. A. Training morphology ukrainian language on the basis of research approach: theory and practice: [monograph] / S. A. Omelchuk. — K. : Heneza, 2014. — 368 p. (in Ukrainian)
8. Tsoufal L. S. Linguistic Principles morphology studies in secondary school / L. S. Tsoufal // Filolohichni studii. Naukovyi visnyk KNU: zb. nauk. prats / za zah. red. Zh. V. Koloiz. — Kryvyi Rih, 2012. — Vyp. 7, ch. 2. — P. 315—322. (in Ukrainian)